

GORDÓN PERAL, María Dolores (coord.) (2010): *Toponimia de España. Estado actual y perspectivas de la investigación*. Berlin: Walter de Gruyter, 344 p. (Patronymica Romanica, 24).

El llibre coordinat per la doctora María Dolores Gordón presenta una visió panoràmica dels estudis de toponomàstica a l'Estat espanyol fins a la fi de l'any 2008. Després d'una breu presentació per part de la coordinadora, obre el llibre un capítol introductorï encarrugat al professor Dieter Kremer. El gruix de l'obra està constituït per 17 capítols que presenten la situació de la toponomàstica en les diferents comunitats autònomes de l'Estat, redactats per sengles especialistes. S'adopta un ordre geogràfic de nord a sud i d'oest a est: Galícia, Astúries i Lleó, Cantàbria, País Basc i Navarra, La Rioja, Aragó, Catalunya, València, Illes Balears, Castella (la Vella), Castella-La Manxa, Madrid, Extremadura, Andalusia Occidental, Andalusia Oriental, Múrcia, Illes Canàries. L'espai històric i geogràfic corresponent a les províncies de León, Zamora i Salamanca es tracta dintre del capítol dedicat a Astúries, titulat «Toponimia asturiana (con una breve nota sobre la leonesa)». Es dedica també un sol capítol a la toponomàstica eusquèrica i romànica tant del País Basc com de Navarra, que duu per títol: «Toponimia de Navarra y de Euskadi». Atenent al criteri de territori polític, queden fora del treball el Principat d'Andorra, la Catalunya Nord i la ciutat de l'Alguer. L'estructuració interna de cada capítol respon en bona mesura a les directrius que van rebre els col·laboradors i que estableixen uns punts d'obligat tractament: a) Estat de la qüestió: reculls de noms, treballs d'estudi i interpretació, treballs segons ordenació semantico-referencial (hidronímia, oronímia...), treballs segons estrats històrics (toponímia preromana, germànica, aràbiga...). b) Treball que cal realitzar: àrees no investigades, aspectes que s'han ignorat, estrats poc estudiats... c) Projectes d'investigació en curs. Tot plegat, podem dir que s'ha assolit en un grau molt satisfactori l'objectiu que es va proposar la coordinadora:

Pero era nuestra voluntad recoger en una sola obra el pormenor del estado de la cuestión, los proyectos concluidos y aquellos en fase de realización en cada una de las áreas del país, con la finalidad de conocer y dar a conocer los trabajos desarrollados, las áreas investigadas ya y las restantes por investigar, los aspectos estudiados y los pendientes de estudio; en suma, las lagunas existentes y, con ello, las posibilidades y aun necesidades de investigación futura (p. 1)

L'assaig introductorï del professor Dieter Kremer sembla haver estat redactat tenint davant el conjunt de l'obra i en constitueix alhora una invitació a la lectura i una bona ressenya: «El repaso —de carácter impresionista e, insisto, ecléctico— que en lo que precede hemos dado a una serie de aspectos que presenta la toponimia y la toponomástica españolas no pretende otra cosa que abrir al lector el apetito por conocer las contribuciones a la importante descripción del estado de la cuestión que sigue» (p. 25). Una de les preguntes que es fa el savi professor de Trier es refereix a la delimitació de l'abast del llibre:

De otra parte, sería interesante aclarar con qué justificación se excluye, por un lado, el resto del mundo castellanoparlante (que desde la perspectiva de su onimia constituye un reflejo fiel de la madre patria) y, por otro lado, Portugal (como área re-romanizada desde Galicia, y con «exportación», a su vez, de material toponímico), en lugar de abarcar, de forma totalmente apolítica, la «Península Ibérica» como un todo (p.6)

Vist des d'una òptica purament científica i metodològica, val a dir que té raó en això i també quan més endavant afirma que els noms de lloc espanyols «no son elementos aislados, sino que se integran en última instancia en el contexto románico y, con ello, en el europeo» (p. 25) o quan remarca que s'integren fins i tot «en el extraeuropeo» (p. 25), com a conseqüència del trasllat o transport toponímic. Però una cosa és allò que seria desitjable i una altra cosa allò que és possible en un moment determinat. I el que ara es podia aconseguir és aquest llibre publicat per De Gruyter. L'any 2006 alguns dels qui col·laboren en aquesta *Toponimia de España* van col·laborar en un *Dictionnaire of European Place-Names*, que mai va arribar a publicar-se. Transcorreguts quatre anys, el professor Xosé Lluís García Arias i el professor Emili Casanova van aconseguir rescatar la part corresponent a l'Estat espanyol i publicar-la el 2011 amb el títol de *Toponimia Hispánica*, amb una distribució de capítols molt semblant

a la del llibre coordinat per la doctora Gordón. De vegades el pragmatisme s'imposa provisionalment, sense renunciar a la veritat de fons. Per exemple, és totalment recolzable el desideratum del professor Kremer, referent a la necessitat d'uniformació terminològica, concretat en una proposta: «Elaborar entre todos una lista de las nociones centrales y fijar su correspondiente designación unitaria en castellano, catalán, gallego, portugués y vasco» (p. 6). Precisament iniciatives com la del llibre *Toponimia de España* ens poden apropar a fites com aquesta.

Si passem al comentari dels 17 capítols d'aquesta obra, el primer correspon a la zona amb més densitat toponímica: Galícia, que amb un 6% del territori espanyol posseeix el 35% de totes les entitats de població habitades. L'aclaparadora quantitat de topònims de Galícia és potser el tret més colpidor d'aquest espai: «cada leira, fonte, recuncho ou promontorio ten o seu nome particular» (p. 31). La fragmentació del patrimoni familiar amb la creació de minifundis, les característiques del terreny i la dispersió de l'hàbitat rural són a la base d'aquest fet. Es comprèn que això constitueixi tot un repte per als toponimistes gallecs i que la publicació el 2003 del *Nomenclátor* oficial calgui aplaudir-la com un gran èxit. També cal valorar l'immens treball de recull i georeferenciació que s'està fent des del projecte «Toponimia de Galicia». Un altre repte que té plantejat la comunitat gallega, amb 1700 km de costa, és el recull i estudi de la talassonímia. S'ha fet molta feina en els darrers anys, però és molta més la que queda per fer.

La toponímia asturiana i lleonesa ha comptat amb grans especialistes, com José Ramón Morala o com Xosé Lluís García Arias, que l'han enfocada des de la lingüística. Aquest darrer, que escriu el capítol corresponent a aquest espai geogràfic ho deixa clar de bon principi: «Vamos a fijarnos fundamentalmente en aquellos aspectos que afectan a lo lingüístico y, más en concreto, a la historia de la lengua asturiana dentro del conjunto hispánico y románico» (p. 59). L'escola asturiana d'onomàstica ha tingut especial interès a preservar la toponímia de la tendència a la castellanització, i per això ha posat l'accent sobre la «toponimia transmitida íntegramente en su expresión tradicional» (60) i ha valorat el fet oral: «ha de partirse primordialmente para el estudio toponímico de los datos orales recogidos de los buenos informantes» (60). La gran experiència acumulada per García Arias en l'elaboració de diccionaris, tant el de la llengua com l'etimològic, li permeten fer una síntesi breu però molt completa dels elements constituents de la «toponimia asturiana de origen apelativo». La toponomàstica asturiana s'ha vist beneficiada pel treball dels antropònimistes, alguns dells, com Ana Cano, molt actius en el projecte PATROM. El paràgraf dedicat per García Arias a «la toponimia antroponímica» és molt aclaridor.

Revisant la part dedicada a la toponímia de Cantàbria, podem deduir que l'enfocament que ha predominat en els treballs sobre aquest terreny és l'històric: la interpretació és lingüística, sí, però a la llum de la Història. Al vell treball (1955) d'Antonio Tovar s'han sumat altres com els de José Luis Ramírez Sádaba i Alberto González Rodríguez, o els de Fátima Carrera de la Red, redactora d'aquest capítol. Situada entre dues comunitats molt dinàmiques en l'estudi toponímic —Astúries i Euskalèria—, la comunitat càntabra és avui una de les comunitats de parla castellana que més esforç està esmerçant en aquest camp d'estudi.

El quart capítol presenta l'estat de la toponomàstica en la Comunitat Foral de Navarra i en la Comunitat Autònoma d'Euskadi, des de la perspectiva de la Reial Acadèmia de la Llengua Basca/Euskalzaindia. És aquesta institució, creada el 1918, la que per llei fa les funcions d'òrgan consultiu en matèria de toponímia, tant en el territori basc com en el territori navarrès. L'any 1920 es va crear ja una «Sección de toponimia y patronimia», però fins el 1979 no es va publicar el primer *Nomenclátor* dels municipis del País Basc. El 1983 es va crear la Comisión de Onomástica que, pel fet de ser l'euskera llengua oficial, ha hagut de normativitzar la toponímia major i menor del país (orònims, hidrònims, odonims, oicònims) i també els exònims. El 1985 Ricardo Cierbide va proposar l'elaboració d'un *Onomasticon Vasconiae*, seguint les pautes de l'*Onomasticon Cataloniae*. L'any següent José María Jimeno Jurío va exposar les pautes per a la recollida sistemàtica de la toponímia menor, i d'aleshores ençà el treball ha estat molt intens. D'entre tots els aspectes el que més ens han cridat l'atenció és la importància de l'oiconímia en aquest domini, cosa que s'explica pel paper cabdal de la casa com a element organitzador de la vida social i del territori.

Abans del segle xx és difícil trobar estudis sobre la toponímia de la comunitat autònoma de la Rioja. Deixant de banda les dades integrades en els diccionaris geograhicohistòrics d'Espanya escrits per Casimiro de Govantes (1846) i Pascual Madoz (1845-1859), trobem tan sols el *Nomenclátor* de la província de Logroño publicat el 1889 per Bruno Martínez-Aldea. El treball que sembla trencar aquesta penúria és el *Diccionario de toponimia actual de La Rioja*, d'Antonino González Blanco (1987). Un espai amb l'abundància de documentació provinent de monestirs com San Millán o Silos mereixeria un treball més aprofundit. És aquesta una de les comunitats en què més queda per fer en el terreny de la toponomàstica.

La comunitat autònoma d'Aragó presenta característiques molt peculiars: és la quarta d'Espanya per extensió i la població es concentra en una sola ciutat: Saragossa. La resta del territori posseeix escassíssima densitat de població i moltes valls al nord i al sud han quedat despoblades. D'altra banda, s'hi parlen tres llengües: castellà, aragonès i català. Els noms dels toponimistes que han dedicat la seva atenció a aquest espai són força prestigiosos: Manuel Alvar, Tomás Buesa, Juan Antonio Frago, Jesús Vázquez Obrador, entre d'altres. Però la feina que cal fer és més que la ja feta i cal preservar el patrimoni toponímic en els territoris amenaçats de despoblament. Es troba a faltar un projecte general de recull i estudi de la toponímia de tota la Comunitat i un nomenclátor que fixi les formes preferibles, tot respectant la llengua pròpia de cada zona.

El treball toponomàstic al Principat de Catalunya ha estat molt ampli i generós i això ja des del treball pioner de Josep Balari i Jovany titulat *Orígenes històrics de Cataluña* (1899). La necessitat de mantenir la toponímia com a senya d'identitat ha esperonat el treball de particulars, d'associacions i d'institucions. Destaquen la feina realitzada per l'Oficina d'Onomàstica de l'Institut d'Estudis Catalans i per l'Institut Cartogràfic de Catalunya, l'impuls als estudis onomàstics donat per la *Societat Catalana d'Onomàstica* i la publicació de l'*Onomasticon Cataloniae* de Joan Coromines.

Al País Valencià trobem dues llengües assentades històricament: el català a la zona de llevant i el castellà, amb trets aragonesos, a la zona interior. Com diu Emili Casanova, la zona castellana és la parenta pobra dels estudis onomàstics i caldrà posar-hi més atenció en aquesta banda. Si hi ha una característica remarcable en aquest espai és l'estreta col·laboració entre lingüistes i geògrafs, això és degut a la labor de mestratge de Vicenç Rosselló i Verger. Una persona clau per al desenvolupament de la toponomàstica valenciana en els darrers anys és el professor Emili Casanova, en qui han confluït els mestratges de Sanchis Guarner, Joan Coromines i Vicenç Rosselló. Gràcies al treball conjunt de Rosselló i de Casanova, la Universitat de València va oferir el primer *Mestratge en Toponímia* impartit a Europa (1990-1991), va acollir el primer *Congrés Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalanes* (2001) i ha pogut formar un planter d'especialistes com no es troba en cap altra comunitat de l'Estat. A banda de la part corresponent a València en l'*Onomasticon Cataloniae*, creiem que les fites més importants són la publicació del *Corpus Toponímic Valencià*, la realització de l'*Atlas Toponímic Valencià* i la posada en funcionament del projecte del *Corpus Toponímic Històric Valencià*.

Quan es tracta de parlar de les Illes Balears i Pitiüses, és obligat acudir a la figura d'Antoni Maria Alcover, precursor dels estudis de toponímia. Així ho fa Vicenç Rosselló, autor del capítol corresponent. Ho és també l'al·lusió al *Diccionari català-valencià-balear*, on l'onomàstica hi juga un paper fonamental. En l'etapa «preuniversitària» cal destacar els treballs de Josep Mascaró i Passarius i els seus corpus de toponímia de Mallorca i de Menorca (2005, pòstum). En l'etapa de maduresa s'ha de parlar de geògrafs com Climent Picornell o Antoni Ordinas i de persones de formació més lingüística com Cosme Aguiló o Gabriel Bibiloni. Cal posar de relleu una línia a la qual ha reincidit sovint Vicenç Rosselló: l'anàlisi de la toponímia cartogràfica, des de les cartes portulanes al mapa setcentista d'A. Despuig. També, i per raó de la insularitat, la importància de la toponímia litoral. Altres temes polèmics repassats en aquest capítol són: la qüestió de l'article salat, el mossàrab, l'àrab i el seu pes relatiu dintre de la toponímia balear.

En el capítol dedicat a Castella la Vella, Hermógenes Perdiguero fa una repassada dels estudis publicats sobre aquesta amplíssima regió. No hi ha un nomenclátor oficial, com en les comunitats amb llengua pròpia, però es compta amb un *Índice toponímico de entidades de población de las provincias*

de la comunidad de Castilla y León (1990). És útil la consulta de l'*Atlas toponímico de España* (2007) i existeixen monografies locals o comarcals, que manifesten enfocaments diversos. Donada l'escassetat d'estudis de toponímia urbana en el món hispànic, serà bo assenyalar-ne aquí un: el de Sergio Tomé (2006) sobre els barris de ciutats com Burgos, Soria, Segovia, Àvila, Valladolid, Palència, Miranda de Ebro, Aranda de Duero o Medina del Campo. La impressió general és que allò que s'ha fet és heterogeni i sense un mètode sistemàtic. La feina que queda per fer és molta i caldria, com en altres comunitats, un projecte unificador que coordinés els esforços meritoris dels particulars.

Emilio Nieto, al presentar l'estat de la qüestió a la zona central de la Península Ibèrica, afirma que «el desarrollo de los estudios de la toponimia de Castilla-La Mancha ha sido muy escaso» (p. 245). A banda dels repertoris publicats dintre de la col·lecció dirigida pel professor Antonio Ubieta i algun altre ja vell de Manuel Corchado, no hi ha treballs de recopilació de noms. Caldria aquí un projecte de nova planta que abastés tota la comunitat. Es tracta d'un territori molt extens però amb poca densitat toponímica, per la qual cosa seria factible en un temps raonable. Hi ha, això sí, estudis sobre l'origen i significat dels noms, però no sempre fets amb bon mètode. Potser el model a seguir serien els treballs de Jairo García Sánchez (1999 i 2004) sobre la toponímia de la província de Toledo. L'existència de joves centres universitaris en aquesta part de l'Estat permet albirar un futur millor per a la nostra ciència.

Jairo García és qui signa el capítol titulat «En torno a la toponimia madrileña» i observa també que es «poco o muy poco lo que se ha hecho en relación con la toponimia madrileña» (p. 259). Ens avisa sobre el llibre *Origen y significado de los nombres de los pueblos de la Comunidad de Madrid*, de J. Dotú (1994), dient «de prometedor título, pero decepcionante lectura» (p. 259). Assenyala Jairo García la urgència dels estudis toponímics «a causa de la constante y mayor transformación sufrida por su paisaje» (p. 259), que duu a una ràpida desruralització. Com a contrapartida tenim algun estudi de toponímia urbana realment interessant, com el de Luis Aparisi Laporta (2001), titulat *Toponimia madrileña: proceso evolutivo*. En resum: quasi tot està per fer.

A la zona meridional de la Península Ibèrica la feina pendent és també considerable, però hi ha projectes ben bastits i ben orientats, com el projecte PRONORMA, dirigit pels professors Maria Dolores Gordón i Stefan Ruhstaller, els quals han redactat els capítols dedicats a la toponomàstica en les regions del migjorn d'Espanya, amb les excepcions del que es dedica a Extremadura i que escriu Francisco José Casillas i del dedicat a les Illes Canàries, encarregat a Gonzalo Ortega i Carmen Díaz Alayón. De l'estat de la qüestió a la regió de Múrcia, no inclosa en el projecte PRONORMA, se n'ocupa Stefan Ruhstaller. Queda clar que a Múrcia existeix almenys un repertori general ben fet, obra d'Antonino González Blanco i Inmaculada García García (1998). És clar que caldria tenir també un repertori de la toponímia documental, important per a qüestions d'estratigrafia lingüística i de repoblació.

A la comunitat d'Extremadura, l'interès per la toponomàstica es va desvetllar amb la creació de la Universidad de Extremadura i la presència de professors com Manuel Ariza. Aquí el contacte de frontera amb Portugal i la dialectalització deguda a la repoblació lleonesa han afavorit el desig de cercar en la toponímia explicacions de fets lingüístics i històrics. Les conclusions de l'autor del capítol són: que hi ha «un extenso vacío en la investigación toponímica en Extremadura» (p. 283), per tal com hi ha solament quatre grans comarques estudiades de manera sistemàtica: Tierra de Coria, Tierra de Alcántara, La Serena i Tierra de Barros. Que hi ha una progressió innegable dels estudis toponomàstics, la qual cosa invita a l'optimisme.

El capítol titulat «Los estudios toponímicos en Canarias» estableix clarament que els estudis toponomàstics moderns a les illes arrenquen el 1971 amb el mestratge de Manuel Alvar i el projecte del *Corpus Toponymicum Canariense*. Per contrast amb Castella o Andalusia, aquí l'exhaustivitat és un desideratium fàcilment assolible, degut a la poca extensió del territori. De fet la producció és envejable: investigadors com Carmen Díaz Alayón o com Maximiano Trapero mereixen una menció especial. L'apartat «Estudios analíticos, temáticos o puntuales» és un comentari molt acurat, s'escullen 31 treballs i se'n fa de cada un una ressenya brevíssima. Tot plegat dona una idea de conjunt de la toponomàstica canària.

En el llibre coordinat per la professora Gordón trobem dos capítols dedicats a la toponomàstica andalusa, el referit a l'Andalusia Occidental, a càrrec de Stefan Ruhstaller i el que ella mateixa redacta sobre l'Andalusia Oriental. Malgrat els seus defectes i errors, hi ha aquí un repertori general del qual es pot partir: *Inventario de toponimia andaluza* (1990), publicat per la Junta de Andalucía. En la bibliografia referida a aspectes generals i particulars és colpidora la presència de dos noms, els de Gordón i de Ruhstaller, amb treballs que destaquen per la seva quantitat i qualitat. En la part oriental, especialment en els territoris que van pertànyer al regne nazarí de Granada, els estudis de toponímia aràbiga i mossaràbiga han estat ben descabdellats. És gratificant poder llegir, referit a una zona de parla castellana: «los estudios sobre toponimia de Andalucía Oriental no son, ni mucho menos, escasos» (p. 308). La desiderata que es podria establir per tota Andalusia seria la necessitat de procedir a un treball sistemàtic de recopila de la toponímia oral. També la documental, però potser no sigui tan urgent. Reproduïm les paraules de María Dolores Gordón: «Se echa en falta ...un trabajo de recopilación sistemática basado en una metodología fiable desde el punto de vista lingüístico de la toponimia, tanto en forma de encuestas orales directas como en forma de análisis de la documentación histórica conservada en los archivos, para a continuación acometer la tarea de un estudio exhaustivo de los nombres de lugar de áreas bien delimitadas» (p. 308).

A la fi d'aquesta revisió del llibre *Toponimia de España*, hem de dir que valorem molt l'esforç realitzat per la coordinadora i per tots els col·laboradors. I volem manifestar la nostra comprensió: en unes vint pàgines —que és el que ha tingut a la seva disposició cada col·laborador— no es pot parlar de tot ni de tothom. Però se n'han sortit prou bé i el resultat n'és una obra útil, que pot preparar el camí cap a projectes de conjunt i de gran abast, fonamentals per a la ciència onomàstica del segle XXI.

XAVIER TERRADO
Universitat de Lleida

GUIA I MARÍN, Josep (2010): *Ficció i realitat a l'Espill. Una perspectiva fraseològica i documental*. València: Publicacions de la Universitat de València, 260 p.

Si examinem la nodrida bibliografia amb què l'autor clou el seu estudi (p. 251-260), ens adonarem de seguida que tractar de trobar una perspectiva innovadora a un estudi sobre l'*Espill* no és gens fàcil, i això que, com el mateix autor reconeix tot just començar el seu pròleg, ens trobem davant un text *inexhaustible* (p. 9), val a dir: que genera constantment noves lectures i noves interpretacions. Com s'esdevé, al capdavant, amb qualsevol obra de l'ambició i la mestria d'aquesta.

Per això mateix, i en coherència amb el que acabe d'expressar, l'autor ha cercat un enfocament nou i ha renunciat, alhora, a la temptació d'endinsar-se pels camins de les interpretacions globalitzadores. Tant l'una cosa com l'altra es pot comprovar ben fàcilment en el títol del present estudi, que no amaga que s'estudiarà l'esmentada obra prioritàriament, si no exclusiva, des d'una doble perspectiva: la fraseològica i la documental.

Abans, però, d'examinar amb una mica de detall totes dues perspectives, m'apressaré a indicar-hi que si bé el llibre es troba lluny, com ja he indicat, de ser una *enciclopèdia* del seu objecte d'estudi, ens sobta per la seua extraordinària coherència, cosa que permet una lectura continuada on pràcticament cap dada és sobrerera ni es troba aïllada del conjunt. Un mèrit d'*arquitectura* textual que és per a mi el primer mèrit dels que reuneix l'obra del professor Josep Guia i Marín.

A ningú no se li amaga que la perspectiva fraseològica era poc menys que obligada en un estudi que, com l'autor reconeix, «prové, fonamentalment, del tercer capítol de la meua tesi doctoral en Filologia, la qual tracta sobre l'anàlisi fraseològica de l'*Espill*» (p. 10). Anàlisis fraseològiques que el mateix autor ha estès a altres obres de la literatura catalana feta a la València de la segona meitat del segle XV. Com a mostra del rigor que ha emprat Josep Guia en aquests anàlisis tenim, és clar, la seua tesi doctoral: *Principis teòrics i metodològics per a l'estudi de les unitats fràsiques en textos versificats*.